

Тема 1. Основи теорії держави та права

План:

1. Поняття права. Взаємозв'язок понять право та держава, право та мораль. Поняття механізму правової держави.
2. Ознаки та функції держави. Поняття влади. Загальна характеристика органів законодавчої, виконавчої та судової влади.
3. Джерела права. Нормативно-правові та їх систематизація.
4. Галузі сучасного права. Їх характеристика. Публічне та приватне право.

Держава – суверенна політико-територіальна організація суспільства, що володіє владою, яка здійснюється державним апаратом на основі юридичних норм, що забезпечують захист і узгодження інтересів населення певної території зі спіранням, у разі потреби, на примус.

Загальні ознаки держави:

1) *територія* – матеріальна основа існування держави. Сама територія не породжує держави. Вона лише створює простір, у межах якого держава простирає свою владу на населення, що мешкає тут. Територіальна ознака породжує громадянство – юридичний зв'язок особи з даною державою, який виражається у взаємних правах і обов'язках. Громадянин держави набуває: а) обов'язок підкорятися державно-владним велінням; б) право на заступництво і захист держави;

2) *має спеціальний апарат управління* – систему державних органів, що складаються з особливого розряду осіб, професіоналів з управління;

3) *має у своєму розпорядженні апарат легального примусу*: збройні сили, установи і заклади примусового характеру (армія, поліція, тюремні і виправно-трудова установи);

4) *в особі компетентних органів видає загальнообов'язкові юридичні норми*, забезпечує їх реалізацію, тобто держава організує громадське життя на правових засадах, виступаючи, таким чином, як арбітр, що узгоджує індивідуальні, групові і суспільні інтереси. Вона забезпечує і захищає права своїх громадян, а також інших людей, що перебувають на її території. Без права, законодавства держава не в змозі ефективно керувати суспільством, забезпечувати здійснення прийнятих нею рішень;

5) *має єдину грошову систему*;

б) *має офіційну систему оподаткування і фінансового контролю*;

7) *має суверенітет*;

8) *має формальні реквізити* – офіційні символи: прапор, герб, гімн.

Функції держави – основні напрями діяльності держави, що забезпечують здійснення завдань, заради яких вона створена. Розрізняють внутрішні та

зовнішні функції держави, які віддзеркалюють напрямки її діяльності, її сутність та призначення.

Внутрішні функції – забезпечують внутрішню політику держави:

1) *політична* – вироблення внутрішньої політики держави, регулювання сфери політичних відносин, забезпечення народовладдя;

2) *економічна* – регулювання сфери економічних відносин, створення умов для розвитку виробництва; організація виробництва на основі визнання і захисту різних форм власності, підприємницької діяльності; прогнозування розвитку економіки;

3) *оподаткування і фінансового контролю* – організація і забезпечення системи оподаткування і контролю за легальністю прибутків громадян та їх об'єднань, а також за витратою податків;

4) *соціальна* – забезпечення соціальної безпеки громадян, створення умов для повного здійснення їх права на працю, життєвий достатній рівень; зняття і пом'якшення соціальних суперечностей шляхом гуманної та справедливої соціальної політики;

5) *екологічна* – забезпечення екологічної безпеки і підтримання екологічної рівноваги на території держави; охорона і раціональне використання природних ресурсів; збереження генофонду народу;

6) *культурна (духовна)* – консолідація нації, розвиток національної самосвідомості; сприяння розвитку самобутності усіх корінних народів і національних меншин; організація освіти; сприяння розвитку культури, науки; охорона культурної спадщини;

7) *інформаційна* – організація і забезпечення системи одержання, використання, поширення і збереження інформації;

8) *правоохоронна* – забезпечення охорони конституційного ладу, прав і свобод громадян, законності і правопорядку, довілля, встановлених і регульованих правом усіх суспільних відносин.

Зовнішні функції – забезпечують зовнішню політику держави:

1) *політична (дипломатична)* – встановлення і підтримання дипломатичних зносин з іноземними державами відповідно до загальновизнаних норм і принципів міжнародного права;

2) *економічна* – встановлення і підтримання торгово-економічних відносин з іноземними державами; розвиток ділового партнерства і співробітництва в економічній сфері з усіма державами, незалежно від їх соціального ладу та рівня розвитку; інтеграція до світової економіки;

3) *екологічна* – підтримання екологічного виживання на планеті;

4) *культурна (гуманітарна)* – підтримання і розвиток культурних і наукових зв'язків з іноземними державами; забезпечення збереження історичних пам'яток та інших об'єктів, що мають культурну цінність; вжиття заходів

щодо повернення культурних цінностей свого народу, які знаходяться за кордоном;

5) *інформаційна* – участь у розвитку світового інформаційного простору, встановлення режиму використання інформаційних ресурсів на основі рівноправного співробітництва з іншими державами;

6) *оборона держави* – захист державного суверенітету від зовнішніх посягань як економічними, дипломатичними, так і військовими засобами;

7) *підтримання світового правопорядку* – участь у врегулюванні міжнаціональних і міждержавних конфліктів; боротьба з міжнародними злочинами.

Важливою характеристикою держави є її *форма*, тобто порядок (спосіб) організації та здійснення державної влади в країні.

Форми держави включає три взаємозалежних елементи: форму державного правління, форму державного устрою, форму політичного (державного) режиму.

Форма правління – порядок утворення і організації влади в країні.

Форма державного устрою – порядок поділу території держави на певні складові частини і співвідношення влади між ними і державою в цілому.

Форма державного режиму – порядок здійснення державної влади у певні способи певними методами і засобами

Класифікація форм державного правління:

1. *Монархія* – форма державного правління, при якій державна влада зосереджена цілком або частково в руках однієї особи – монарха, передається в спадщину, не залежить від населення (як правило, не затверджується ним).

Абсолютна (необмежена) – монарх не обмежений конституцією; здійснює законодавчу діяльність; керує урядом, який формує сам; контролює правосуддя, місцеве самоврядування, тобто вся державна влада зосереджена в його руках (характерна для рабовласницьких і феодалських суспільств). Збереглася в первозданному вигляді (без конституції і парламенту) в одиничних країнах (султанат Оман). Сучасна абсолютна монархія, як правило, має і конституцію, і парламент. Конституція встановлює, що влада виходить від монарха, тобто затверджує його абсолютну владу. Парламенту приділяється роль консультативної ради при монарху (Кувейт, Саудівська Аравія), яка у будь-який час може бути розпущена (у Бахреїні розпущена через півтора роки після створення).

Конституційна (обмежена) – влада монарха обмежена конституцією, він не може прямо впливати на склад і політику уряду, що формується парламентом і підзвітний йому; парламент здійснює законодавчу діяльність (Велика Британія, Іспанія, Данія, Швеція, Бельгія, Голландія, Японія та ін.).

2. *Республіка* – форма державного правління, при якій вища державна влада здійснюється представницьким загальнонаціональним органом влади (парламентом), обраним населенням на певний строк.

Парламентська – глава держави (президент) не може впливати на склад і політику уряду, який формується парламентом і підзвітний йому. Повноважень у президента менше, ніж у прем'єр-міністра. Тут здійснюється принцип верховенства парламенту, що обирається населенням країни. Президент обирається парламентом або більш широкою колегією за участі парламенту (Італія, Греція, Індія, ФРН, Чехія, Угорщина).

Президентська – глава держави (президент) особисто або з наступним схваленням верхньої палати парламенту формує склад уряду, яким керує сам. Уряд, як правило, несе відповідальність перед президентом, а не перед парламентом. Президент обирається непарламентським шляхом - прямими чи непрямыми виборами населення (США, Аргентина, Мексика, Бразилія, Швейцарія, Іран, Ірак).

Змішана (напівпрезидентська) – глава держави (президент) пропонує склад уряду (насамперед кандидатуру прем'єр-міністра), який підлягає обов'язковому затвердженню парламентом. Виконавча влада належить не лише президенту, але й прем'єр-міністру, який очолює уряд. Президент має вправо головувати на засіданнях уряду. Президент обирається позапарламентським шляхом (Україна, Фінляндія, Франція).

Класифікація форм державного устрою:

Унітарна держава – проста єдина держава, частинами якої є адміністративно-територіальні одиниці, що не мають суверенних прав.

Основні ознаки унітарної держави:

- 1) єдина конституція (конституції прийняті в більшості країн світу);
- 2) єдина система вищих органів державної влади – глава держави, уряд, парламент, юрисдикція яких поширюється на територію усієї країни;
- 3) єдине громадянство і єдина державна символіка;
- 4) єдина система законодавства і єдина судова система;
- 5) адміністративно-територіальні одиниці не можуть мати будь-яку політичну самостійність;
- 6) в міжнародних відносинах виступає одноособово. Частини, унітарної держави мають різні назви: в Україні – області, у Польщі – воєводства, в Англії – графства, в Італії – провінції.

Федерація – складова союзна держава, частинами якої є державні утворення, що мають суверенні права.

Основні ознаки федерації:

- 1) наявність єдиної території, яка у політико-адміністративному відношенні не є одне ціле, а складається із територій – суб'єктів федерації, що мають власний адміністративно-територіальний поділ;
- 2) наявність загальної конституції федерації і конституцій її суб'єктів, тобто наділення суб'єктів федерації установчою владою;

3) наявність системи законодавства усієї федерації і системи законодавства її суб'єктів, тобто наділення суб'єктів федерації в межах установленої для них компетенції правом видання законодавчих актів, які діють лише на території суб'єкта федерації і мають відповідати союзному законодавству;

4) наявність федерального двопалатного парламенту і парламентів суб'єктів федерації, федерального уряду і самостійних органів управління суб'єктів федерації;

5) наявність громадянства як усієї федерації, так і її суб'єктів; у ряді федерацій допускається подвійне громадянство (ФРН, Австрія);

6) можливість суб'єктів федерації мати власну правову і судову системи (США);

7) наявність загальнофедеральної податкової і грошової системи.

Конфедерація – тимчасовий союз суверенних держав, які об'єдналися для досягнення певних цілей і спільно здійснюють низку напрямків державної діяльності (оборона країни, зовнішня торгівля, митна справа, грошово-кредитна система тощо) при збереженні в інших питаннях повної самостійності: через етап конфедерації пройшли США, Нідерланди, Швейцарія, остання конфедерація – Сенегамбія, 1981-1989 рр.

Заслуговує на увагу особлива форма об'єднання держав, іменована *співдружністю* (СНД 1991 р. – Беларусь, Росія, Україна, а згодом до них приєдналися дев'ять країн – Азербайджан, Вірменія, Грузія, Казахстан, Киргизстан, Молдова, Таджикистан, Туркменистан, Узбекистан; Британська Співдружність націй; Європейська Співдружність у Західній Європі). Це є дуже рідкісне, ще аморфніше за конфедерацію, але, однак, організаційно оформлене об'єднання держав, які виступають як асоційовані учасники при збереженні ними повного суверенітету і незалежності. В основу співдружності, як і при конфедерації, покладені міждержавний договір, статут, декларація, угоди, інші юридичні акти. Цілі, висунуті при створенні співдружності, можуть бути найрізноманітні – економічні, культурні та ін.

Види форм державного (політичного) режиму:

Демократичний – порядок державного (політичного) життя суспільства, при якому додержується демократична конституція, реалізується принцип «поділу влади». Державна влада здійснюється на основі вільної і рівної участі громадян і їх об'єднань в управлінні державою. Гарантується здійснення прав і свобод громадян.

Антидемократичний (авторитарний, тоталітарний, расистський, фашистський, військово-диктаторський) – режим, при якому відбувається потоптання прав і свобод людини, придушення опозиції, не виключається скасування представницького вищого органу (парламенту) або перетворення його на маріонеткову установу, формування уряду армією, що захопила владу, відсутністю гласності; войовничою тотальною нетерпимістю до усіх, хто

мислить інакше, ніж диктують правляча партія та її ідеологія; репресіями відносно опозиції та інакомислячих; милітаризацією суспільного життя і т. ін.

Теорії походження держави

- 1) теологічна теорія. Її суть – ідея виникнення держави з волі Бога;
- 2) патріархальна теорія – держава виникла із сім'ї внаслідок її розростання. Головним у сім'ї вважався батько, якому повинні всі підкорятися;
- 3) технократична теорія – ідея виникнення держави як результат спілкування людини з технікою;
- 4) органічна теорія – теорія, що проводить аналогію між державою і біологічним організмом;
- 5) космічна теорія – держава виникла внаслідок дій інших цивілізацій;
- 6) договірна теорія – ідея виникнення держави на підставі договору;
- 7) теорія насильства – держава виникла внаслідок війн, насильницького підкорення одних людей іншими;
- 8) соціально-економічна теорія – держава виникла через причини соціально-економічного характеру.

Сутність та функції права

Право – це основний регулятор суспільних відносин, що являє собою систему загальнообов'язкових, формально визначених, встановлених чи санкціонованих державою правил поведінки, регулюючих найважливіші суспільні відносини, що забезпечені державним примусом.

Ознаками права є:

- встановлюється чи санкціонується державою;
- загальнообов'язковість;
- формальна визначеність;
- нормативність;
- має всеохоплюючий характер;
- регулює тільки найважливіші суспільні відносини;
- виражає суб'єктивні права та юридичні обов'язки учасників правових відносин;
- діє у часі просторі та по колу осіб;
- характеризується відносною стабільністю та динамізмом;
- забезпечується державним примусом.

Під *сутністю права* розуміють ті внутрішні і необхідні, загальні та основні, головні і стійкі риси, ознаки та якості правових явищ, єдність і взаємообумовленість яких визначають якісну специфіку та закономірності розвитку права як самостійної субстанції. Риси, якості і ознаки, що складають сутність права, іманентні останньому, невіддільні від нього, необхідно знаходяться у ньому. Пізнати сутність – означає зрозуміти правові явища, зрозуміти чому вони саме такі. Ця методологічна вимога полягає у тому, що

явища сутності повинні бути проаналізовані в суспільних відносинах у дії, як реальне буття права.

Джерела права – способи (форми) вираження та закріплення правових норм. Головним джерелом права є нормативно-правовий акт (закони і підзаконні акти), особливістю якого є чітко і неоднозначне визначення юридичних норм, особливий порядок прийняття (вищими органами держави), втілення в офіційний документ та визначений порядок введення в дію.

Функції права – це основні напрямки його впливу на суспільні відносини, впорядкування їх стосовно цілей та завдань правового регулювання. Розрізняють:

- загально соціальні функції (інформаційна, гуманістична, виховна, прогностична, пізнавальна, профілактична);
- спеціально-юридичні функції (регулятивна, охоронна, стимулююча, оперативної дії права).

Структура та види правової норми

Правова норма – це формально визначене, сформульоване або санкціоноване державою загальнообов'язкове правило поведінки загального характеру, реалізація якого забезпечується державними примусовими заходами.

Ознаки правової норми:

- 1) загальнообов'язковість;
- 2) формальна визначеність (чітко сформовані та зафіксовані в офіційному джерелі права);
- 3) зв'язок з державою (встановлюються або санкціонуються (визнаються) державою);
- 4) діють багаторазово або тривало;
- 5) норми охороняються державою (існує розгалужена система правохоронних органів).

Структура правової норми – внутрішня організація, яка виражається в поділі норми на складові елементи та у певних зв'язках між ними.

Елементи правової норми:

У *гіпотезі* описуються обставини, вказуються умови, за яких вступає у дію норма, і зазначається, що саме нею слід керуватися за конкретної життєвої ситуації.

Диспозиція – частина правової норми, що вказує на те, якою повинна бути поведінка за наявності фактичних обставин, передбачених гіпотезою. Це – саме правило поведінки, це – відповідні права та обов'язки, врегульовані нормою права.

Санкція – це частина правової норми, що містить вказівки щодо юридичних наслідків порушення правила, зафіксованого в диспозиції.

Якщо (гіпотеза) існують певні обставини, *то* (диспозиція) варто прийняти запропоновану лінію поведінки, *інакше* (санкція) настануть зазначені несприятливі наслідки.

Види правових норм:

1. За змістом та метою:

- а) регулятивні (встановлюють права та обов'язки);
- б) правоохоронні (передбачають заходи примусу за порушення);
- в) зобов'язальні (наказують здійснювати позитивні дії);
- г) заборонні (забороняють розголошувати таємницю слідства).

2. За галузями права:

- а) конституційно-правові;
- б) цивільно-правові;
- в) адміністративно-правові;
- г) кримінально-правові;
- д) сімейно-правові тощо.

Право являє собою систему норм, яка розподілена на окремі взаємопов'язані між собою складові елементи (галузі, підгалузі права та правові інститути). Різні галузі права регулюють різні сфери суспільних відносин: конституційне право – конституційні відносини; адміністративне право – відносини у сфері управління; господарське право – господарські відносини, екологічне право – відносини охорони природи, трудове право – трудові відносини, тощо.

Правовідносини – це частина суспільних відносин, врегульованих нормами права, учасники яких виступають конкретними носіями взаємних суб'єктивних прав та юридичних обов'язків.

Правовідносини мають свою структуру, вони виникають на підставі правової норми і складаються із:

- суб'єктів правовідносин (фізичних, юридичних осіб, держав, спільнот, тощо);
- об'єктів правовідносин (різних благ, заради яких суб'єкти вступають у ці відносини);
- змісту правовідносин (суб'єктивних прав та юридичних обов'язків суб'єктів).

Приватне і публічне право

Поділ права на публічне і приватне відомий ще з часів Давнього Риму. Його сутність обгрунтував Доміцій Ульпіан, який вважав, що публічне право є тим, що стосується користі Римської держави, а приватне право – користі окремих осіб. Якщо в континентальній Європі ідея поділу права на публічне і приватне здобула теоретичного і законодавчого визнання, то в країнах англосаксонської правової сім'ї вона не мала такого впливу.

Існують декілька теорій обґрунтування критеріїв поділу права на публічне і приватне: матеріальні (на основі інтересів), формальні (за юридичними критеріями) і змішані (поєднують матеріальні та формальні критерії). Такий поділ не заперечує традиційного галузевого поділу системи права, однак суттєво доповнює уявлення про її структуру.

Публічне право – це підсистема права, яка складається з норм, що регулюють відносини, пов'язані зі здійсненням функцій публічної влади у сфері реалізації інтересів держави і місцевого самоврядування за допомогою імперативного методу правового регулювання.

Предметом публічного права є відносини, пов'язані з реалізацією публічних інтересів. Ці відносини зазвичай виникають між суб'єктами владних повноважень, а також між суб'єктами владних повноважень та іншими суб'єктами права.

Метод регулювання публічного права становить сукупність прийомів, що характеризують використання в публічно-правовій сфері того чи іншого комплексу юридичних засобів. Він є імперативним, забезпечує побудову публічних правовідносин за субординаційною схемою "влада – підпорядкування", передбачає наділення одного із суб'єктів правовідносин владними повноваженнями і компетенцією.

До складу *публічного права* входять: *матеріальні публічно-правові галузі* (конституційне, адміністративне, кримінальне, фінансове право та ін.) і *процесуальні публічно-правові галузі* (кримінальне процесуальне, цивільне процесуальне, адміністративне процесуальне право тощо).

Публічне право характеризується певним понятійним апаратом: "публічний інтерес", "суб'єкт публічного права", "об'єкт публічного права" та ін.

Публічний інтерес – загальний інтерес суспільства, визнаний державою, який спирається на її підтримку і правовий захист.

Суб'єкт публічного права – особа, створена або визнана в порядку, встановленому нормами публічного права, яка має повноваження на участь у публічно-правових відносинах з метою забезпечення і захисту публічних інтересів. Ним може бути держава, орган державної влади чи орган місцевого самоврядування та їх посадові особи.

Об'єкт публічного права – об'єкт, щодо якого виникають суспільні відносини у зв'язку з реалізацією публічного інтересу. Такими об'єктами є безпека, інформація, соціальні або адміністративні послуги тощо.

Приватне право – це підсистема права, яка складається з норм, що регулюють відносини, не пов'язані зі здійсненням функцій публічної влади у сфері реалізації приватних інтересів, за допомогою диспозитивного методу.

Предметом приватного права є відносини, пов'язані з реалізацією приватних інтересів. Ці відносини зазвичай виникають між фізичними та/або юридичними особами.

Метод у приватному праві характеризується:

а) *диспозитивністю* (суб'єктам надана свобода вибору варіанта поведінки: вони можуть використовувати встановлені законодавством моделі поведінки або створювати власні правила);

б) *визнанням автономії волі та правової ініціативи суб'єктів* (зокрема, при вчиненні правочинів, визначенні їх правового змісту, захисті суб'єктивного права);

в) *юридичною рівністю суб'єктів приватного права.*

До складу приватного права входять галузі цивільного, сімейного права та окремі інститути трудового, житлового, земельного права та ін.

Приватне право також має власний понятійний апарат: "приватний інтерес", "суб'єкт приватного права", "об'єкт приватного права" та ін.

Приватний інтерес – це інтерес окремої особи, який визнається і захищається державою. До приватних належать інтереси у сфері особистого життя (духовного життя, сфери міжособистісного спілкування, майнової сфери та ін.).

Суб'єкт приватного права – фізична або юридична особа, створена або визнана в установленому нормами приватного права порядку, здатна брати участь у приватноправових відносинах з метою забезпечення і захисту власних інтересів. Водночас відповідно до норм публічного права він може бути суб'єктом публічно-правових відносин (наприклад, у разі подання позовної заяви до суду фізична особа вступає в публічно-правові процесуальні відносини). Так само суб'єкт публічного права (наприклад, місцева рада) може стати суб'єктом приватноправових відносин, вчиняючи цивільний правочин.

Відмінність між приватним і публічним правом, яка враховує їхні головні ознаки та критерії поділу, відображена у таблиці:

Критерії поділу	Публічне право	Приватне право
<i>Предмет</i>	Сфера публічних відносин (владні, вертикальні)	Сфера приватних відносин (рівні, горизонтальні)
<i>Основний метод регулювання</i>	Імперативний (метод субординації)	Диспозитивний (метод координації)
<i>Інтерес</i>	Публічний (держави, суспільства, громади)	Приватний (окремих осіб)
<i>Суб'єкти</i>	Держава, органи державної влади та органи місцевого самоврядування, їх посадові особи	Фізичні та юридичні особи

<i>Характер відносин між суб'єктами</i>	Нерівність (юридична підпорядкованість)	Рівність (юридична невідпорядкованість)
<i>Вид правового регулювання</i>	Централізоване	Децентралізоване
<i>Вид норм права</i>	Імперативні	Диспозитивні
<i>Тип правового регулювання</i>	Спеціально-дозволенний	Загальнодозволенний

Запитання та завдання для самоконтролю

1. Що таке держава?
2. Визначте ознаки держави.
3. Що таке форма держави? Що містить у собі це поняття?
4. Поясніть значення термінів: форма правління, політичний режим, державний устрій.
5. Які ознаки права вам відомі?
6. Яку роль відіграє право в житті суспільства?
7. Визначте структуру правової норми.
8. Що таке приватне право?
9. Чим характеризується публічне право?
10. Які відмінності між приватним та публічним правом?